

Ur *Tidsignal* 2 2005

Mario Kessler

Antisemitismen och den tyska arbetarrörelsen – en översikt

Översättning Merit Aguirre

Även om den tyska arbetarrörelsens båda huvudgrenar, socialdemokrater och kommunister, vände sig emot antisemitismen är historien långt ifrån rak och entydig. Det visar Mario Kessler, forskare vid Centrum för samtidshistorisk forskning [Zentrum für Zeithistorische Forschung] i Potsdam och docent vid Potsdams universitet.

I inledningen till den nya tyska upplagan av hans tidigare arbeten skrev Herbert Marcuse 1965 att allt ”skrevs före Auschwitz och är helt skilt från nutiden. Vad som då var rätt är nu inte så mycket fel men förlegat.”¹ Med hänvisning till Karl Marx' tidiga essä om den ”judiska frågan”, skrev Isaac Deutscher ett år senare:

För mig ogiltigförklarar de tragiska händelserna från nazitiden varken den klassiska marxistiska analysen av den judiska frågan eller kräver att den revideras. Det säger sig självt att den klassiska marxismen inte räknade med något sådant som nazisternas 'slutgiltiga lösning', eller problemets allvarliga komplikationer under och efter Stalinperioden i Sovjetunionen. Den klassiska marxismen räknade med en sundare och mer normal utveckling av vår civilisation i allmänhet, dvs med en lämplig övergång från ett kapitalistiskt till ett socialistiskt samhälle.²

På ett annat ställe skrev Deutscher att i tidigare marxistiska skrivelser ”fanns det till och med en underton av viss fientlighet mot judarna, inte som judar, utan som en framstående och uppseendeväckande del av den västeuropeiska bourgeoisiein.”³

Marx och judarna

Och Marx' formuleringar är verkligen fulla av invektiv mot hans motståndare med judisk bakgrund, särskilt Lassalle. Exempel kan man finna i Marx' korrespondens med sin närmaste vän Engels, men mindre i de artiklar som var avsedda för publicering. Vänliga anmärkningar om judar var emellertid sällsynta. Inte ens begynnelsestudiet av den judiska socialismen omnämns av Marx.

Alla dessa frågor och problem har behandlats i en växande vetenskaplig litteratur, vilket visar hur Marx fungerade som en magnet för uppmärksamhet från både vänner och fiender. År 1899 hade även balanserade observatörer som Thomas Masaryk⁴ redan noterat Marx' antisemitism, fastän Marx troligtvis var obekant med uttrycket. Termen ”antisemitism” introducerades inte förrän 1879, några år före hans bortgång, av den tyske publicisten Wilhelm Marr, som en gång själv tillhört vänsterflygeln.⁵

Den israeliske historikern Edmund Silberner, en före detta kommunist som dog som förbittrad antimarxist, producerade en av de mest noggranna, källbaserade studierna och analyserna av Marx' uppfattning om judarna. Silberners arbete var det första att tillhandahålla en detaljerad

¹ Herbert Marcuse, *Kultur und Gesellschaft I* (Frankfurt-Main, 1965), s 11

² Isaac Deutscher, ”Who is a Jew?,” Idem, *The Non Jewish Jew and Other Essays* (London, 1981), s 49 [På svenska: ["Den ojudiske juden"](#) och ["Vem är jude?"](#)]

³ Idem, ”The Russian Revolution and the Jewish Problem,” ibid., s 65 [Svenska: [Den ryska revolutionen och den judiska frågan](#)]

⁴ Thomas G. Masaryk, *Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus: Studien zur sozialen Frage* (Vienna, 1899), s 454

⁵ Se Moshe Zimmermann, Wilhelm Marr: *The Patriarch of Anti-Semitism* (New York and Oxford, 1986)

dokumentation av Marx' kommentarer i ämnet.⁶ Hans slutsats, att Marx spelade en nyckelroll för den antisemitiska underströmmen i modern socialism, delades emellertid inte alls av alla icke-marxistiska Marxforskare. Ett sådant fall är Robert Wistrich, som hävdade att ”den marxistiska, liksom den liberala, analysen av den judiska frågan antog att antisemitismen var ett tillfälligt och sekundärt fenomen; med dess upplösning skulle även den sista faktorn som uppmuntrade judarnas 'illusoriska' nationella sammanhang förblekna.”⁷ Wistrich tolkade sålunda Marx inom ramen för 1800-talet.

I

Marx' enda väsentliga bidrag till diskussionen om judisk frigörelse var hans essä *Zur Judenfrage* från 1843. Den publicerades följande år i *Deutsch-Französische Jahrbücher*, vilken för övrigt bara utkom med ett enda dubbelnummer. I motsats till filosofen Bruno Bauer hävdar Marx att genomförandet av borgerliga demokratiska rättigheter inte krävde att vare sig de kristna eller judarna gav upp sina religiösa övertygelser. Marx ville återställa förutsättningarna för diskussionen från teologins nivå, dit Bauers diskussioner hänför sig, till världsliga dimensioner. Därför fokuserade Marx uttryckligen sin diskussion inte på *Sabbath-juden* (Sabbatsjuden), utan på *Alltagsjuden* (vardagsjuden) och betraktade judisk kultur och övertygelse i termer av dess ”världsliga grund”, kopplade till mycket påtagliga praktiska nödvändigheter och materiella intressen. Marx framhävde där ett samband mellan ”den världsliga guden” och *schacher* (ocker) samt pengar. Han drog slutsatsen att frigörelse från världsliga finansiella värden och intressen, vilka han såg som centrala drag hos faktisk och ”äka” judendom, måste utgöra utgångspunkten för all verklig frigörelse.⁸ Slutsatsen baseras på uppfattningen att det vore ett specifikt judiskt drag att jämställa de egna rättigheterna och intressena med just äganderätt. Marx insåg naturligtvis att det inte bara var judar som hade tagit till sig denna kapitalistiska grundsyn. Den historiska utvecklingen hade lett till en överföring av bytesvärdet, den kapitalistiska mentaliteten, från judar till kristna eller som den unge Marx med Hegels terminologi skulle uttrycka det, ”judarnas *sociala* frigörelse är *samhällets frigörelse från judendomen*.”⁹

Åtskilliga forskare, inklusive kritiska marxister, har påpekat att Marx inte fullföljde sitt eget syfte att noggrant analysera judefrågan. Han använde sig av den dialektiska, materialistiska metoden ”helt logiskt”, men angrep sitt ämne lösryckt från det judiska livets historiska och sociala förhållanden under denna period.¹⁰ Marx' sökande efter den ”praktiserande, äka” judendomen låg faktiskt i linje med hans materialistiska analys. Ändå satt Marx' svar, som kopplade samman den ”sanna judendomen” med kapitalismens förhållanden och uttryck, fast inom ramen för rådande missuppfattningar och fördomar. Det verkade som om Marx var fången i unika och mycket specifika historiska omständigheter, som han generaliserade och felaktigt tillämpade på judarnas situation i hela det kapitalistiska Europa.

Det välbelagda faktum att majoriteten av judarna, även i 1800-talets Tyskland, varken var engagerade i penningutlåning eller andra penningackumulerande aktiviteter ignorerades av Marx. Han använde termerna ”jude” och ”judendom” som ”sociala symboler” för ett samhälle baserat på privat ägande av produktionsmedel och kapitalistisk konkurrens.¹¹ Likväl var ett sådant synsätt knappast lämpligt eller analytiskt användbart för att skärpa förståelsen av det

⁶ Edmund Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage* (Berlin, 1962)

⁷ Robert S. Wistrich, ”Marxism and Jewish Nationalism: The Theoretical Roots of Confrontation” Idem, *The Left Against Zion: Communism, Israel, and the Middle East* (London and Totowa, 1979), s 1.

⁸ Karl Marx, ”Zur Judenfrage” *Marx-Engels-Werke*, Vol. 1, (Berlin, 1956), p. 372. Engelsk övers: *Marx-Engels- Collected Works [CW]*, Vol. 3 (Moscow, 1975), s 169-170. [Svenska: [Marx om judefrågan](#)]

⁹ Ibid. s 174.

¹⁰ Rosemarie Leuschen-Seppel, *Sozialdemokratie und Antisemitismus im Kaiserreich: Die Auseinandersetzungen der Partei mit den konservativen und völkischen Strömungen des Antisemitismus 1878-1914* (Bonn; 1978), s 24.

¹¹ Joachim Höppner, ”Introduction” to: Karl Marx and Arnold Ruge (eds.), *Deutsch-französische Jahrbücher* (Leipzig, 1981), s 53.

kapitalistiska samhället. En lämpligare, och sålunda mer mogen marxistisk förståelse av det kapitalistiska samhället skulle inte fokusera på byteskategorier utan istället betona produktionen, sammankopplad med proletariatet som den universella frigörelsens subjekt.

Svagheterna i den unge Marx' analys härrörde också från hans undervärdering av de etniska minoriteternas politiska roll, något han delade med Engels och som de båda hämtat från Hegel. Judarna hade i det sammanhanget tilldragit sig Marx' och Engels uppmärksamhet till och med mindre än tjeckerna och sydslaverna. Marx' uppenbara tillkortakommanden vad gäller hans diskussion i *Zur Judenfrage* gör essän till ett dåligt exempel på marxistisk analys.

Engels och Marx uppfattade judarna, framför allt de som levde utanför Västeuropa, som ålderdomliga element från ett efterblivet levnadssätt vilket den moderna kapitalismen var på väg att övervinna. Antisemitiska yttranden, varhelst de kom ifrån, tycktes dem vara en protest mot de efterblivna levnadsförhållandena i gettona som envist motsatte sig "historiens gång". Varken Marx eller Engels ansträngde sig att undersöka de sociala orsakerna till denna efterblivenhet. Det var del av deras allmänna aversion mot att bevara etniskt kulturella traditioner hos nationella minoriteter vilka de, i Hegels anda, benämnde "icke-historiska". Under revolutionen 1848-1849 framträdde de östeuropeiska folken, med undantag för judarna, först och främst som nationella självständighetsrörelser, en strävan som förkastades av de flesta tyska och ungerska revolutionärer och även av Marx och Engels. Judarna var för Marx och Engels ett typiskt icke-historiskt folk. Och eftersom judarna dessutom stod på en lägre social och kulturell nivå än sina slaviska grannar, var det, för marxismens grundare, enbart en fråga om hur snabbt de kunde assimileras med omgivningen. Den judiske Marx och den icke-judiske Engels övervägde inte frågan om en oberoende judisk identitet.

I en serie artiklar, skrivna av Engels men publicerade i Marx' namn, skrev den förre om de östeuropeiska judarna att "om de tillhörde någon nationalitet, så är de i dessa länder snarare tyskar än slaver", även om deras "modersmål är en fruktansvärt förvanskad tyska".¹² Frånsett denna bedömning verkar Engels uttryckligen ha övervägt existensen av en oberoende judisk nationalitet. I broschyren *Po and Rhine*, som först publicerades 1859, hänvisade Engels till *Augsburger Allgemeine Zeitung*, som en "kristen-germansk tidning" vilken, "trots allt dess hat mot judar och turkar," "hellre skulle se sig själv än Italiens 'ryska' region omskuren."¹³

Modern antisemitism

Mot slutet av 1870-talet ersattes den religiöst underbyggda antijudiskheten alltmer av den rasorienterade politiska antisemitismen. Efter att "börskraschen" 1873 förde med sig en långvarig ekonomisk depression, följde en intensifiering av politiska spänningar. De uttrycktes i en allmän nedgång för liberalismen och påskyndade den antikattolska "Kampen för kultur", förbudet mot socialdemokratien och framträdandet av minoritetsfientliga strömningar.

Som kulturell minoritet och trots (kanske även på grund av) sina försök att assimileras, drabbades judarna särskilt hårt av den politiska atmosfärens urartning. Vid slutet av 1870-talet och början av 1880-talet bildades ett antal antisemitiska grupper, av vilka det Kristna Sociala Arbetarpartiet, anført av Adolf Stöcker, en hovpredikant från Berlin, blev det viktigaste. Antisemiterna förblev en politiskt viktig faktor i Tyskland fram till 1890-talet när deras betydelse minskade samtidigt som jordbrukskrisen ebbade ut och det långa ekonomiska uppsvinget inleddes.¹⁴

Men det var framför allt framträdandet av ekonomen Eugen Dühring från Berlin och dennes

¹² Engels, "Revolution and Counter-Revolution in Germany" *CW*, Vol. 11, s 44.

¹³ Engels, "Po and Rhine" *CW*, Vol. 16, p. 216.

¹⁴ Se Peter G. Z. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria, 1867— 1914* (New York, 1966)

massiva fientliga attacker på judarna som tvingade Engels att utveckla sin argumentation. I Engels omfattande polemik från 1878, kan vi läsa:

... även hatet mot judarna, överdrivet tills det blir löjligt, något som herr Dühring demonstrerar vid varje tillfälle, är om inte speciellt preussiskt så i alla fall från öster om Elbe. Samme filosof som överlägset ser ner på fördomar och vidskepelse, är själv så djupt upptagen av sina personliga idéer att han benämner den allmänna fördomen mot judar, vilken härstammar från medeltiden, ett "naturligt omdöme" vilket vilar på "naturliga orsaker," och svävar iväg till det pyramidala påståendet att "socialism är den enda kraft som kan bjuda motstånd mot befolkningsförhållanden med en starkare judisk uppblandning" (förhållanden med judisk uppblandning! Vilket naturligt språk!). Nog om detta.

Dühring "kan inte utveckla sin verklighetsfilosofi utan att tvinga på oss sin avsky mot tobak, katter och judar som en lag med universell kraft för resten av mänskligheten, inklusive för judarna."¹⁵

Engels bortsåg inte från det faktum att den tyska socialdemokratin var tvungen att göra upp räkningen med antisemitismen. Stöckers kristna sociala arbetarparti sökte skapa en massbas bland Berlins arbetare och i början av 1881 organiserade socialdemokraterna ett massmöte i Berlin för att klargöra "arbetarklassens inställning till den judiska frågan." Eduard Bernstein skrev om arbetarnas entusiastiska stöd för talen mot "lögnerna och sveket som spreds av antisemitiska agitatorer." Den följande resolutionen som antogs av mötet tog ställning "mot all inskränkning av den konstitutionellt garanterade medborgerliga likställdheten för judar" och varnade "arbetarna för varje slags aktivt deltagande i rörelser som inte direkt berörde dem."¹⁶

I november 1882, i samband med en annan fråga, yttrade Engels "att den s k 'antisemitiska rörelsen' hade socialdemokraterna som sin starkaste fiende och att i Tyskland, speciellt i Berlin... fann de sin motståndare i socialdemokraternas ställningstagande."¹⁷

Under den perioden skrev Karl Kautsky till Engels om följderna av den antisemitiska rörelsen i Österrike. Den 23 juni 1884 skrev Kautsky till Engels om de antisemitiska tendenserna i Österrike vilka "framställde sig som oppositionella och demokratiska och sålunda anpassade sig till arbetarnas instinkter."¹⁸ Fem månader senare, den 22 november, rapporterade han att antisemitismen i Wien "hade antagit kolossala dimensioner ... och hade rekryterat en stor del småborgerliga element, även mycket radikala sådana som brukade vara med oss."¹⁹

Engels reagerade inte omedelbart på Kautskys farhågor. Men den 19 april 1890 skrev han ett ofta citerat brev till en wiensk banktjänsteman och socialdemokrat, Isidor Ehrenfreund, vilket i stora drag skisserar hans inställning till antisemitismen, vilken han tog på stort allvar som socialt ett fenomen. Ehrenfreund hade brevlades meddelat Engels den 21 mars att bland tjänstemannaklubbens medlemmar på Wiens Bank och Kreditinstitut, liksom bland vissa delar av Wiens invånare, var antisemitismen mycket utbredd vilket tog sig form av propaganda mot det "judiska kapitalet." Engels omfattande svar publicerades i *Arbeiter-Zeitung* den 9 maj, med tillåtelse både från avsändare och adressat.

I början av brevet varnar Engels socialdemokraterna för att förföras av antisemiternas anti-kapitalistiska retorik:

Antisemitism är snarare en reaktion från medeltida samhällsskikt på nedgång mot ett modernt samhälle som huvudsakligen består av kapitalister och lönearbetare, så att allt den tjänar är

¹⁵ Engels, *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science* (Chicago, 1935), s 112 f

¹⁶ Eduard Bernstein, *Geschichte der Berliner Arbeiterbewegung: Ein Kapitel zur Entstehung der deutschen Sozialdemokratie*, Vol. 2 (Berlin, 1907), s 60

¹⁷ Engels, "Was der Pindter flunkert" *MEW*, Vol. 19, s 313

¹⁸ Benedikt Kautsky (ed.), *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky* (Vienna, 195 5), s 125

¹⁹ *Ibid.* s 159

reaktionära syften under en påstådd socialistisk täckmantel; det är en degenererad form av feodal socialism och vi kan inte ha något med den att göra. Bara det faktum att den existerar i en region är bevis på att det ännu inte finns tillräckligt med kapital där. Kapital och lönearbete är odelbara idag. Ju starkare kapitalet och därmed den lönearbetande klassen blir desto närmare kommer den kapitalistiska dominansens fall. Så vad jag skulle önska för oss tyskar, till vilka jag räknar wienarna, vore att den kapitalistiska ekonomin skulle utvecklas i en rasande fart snarare än att sakta avklinga till stagnation. Dessutom presenterar antisemiten fakta i helt falsk dager. Han känner inte ens judarna som han nedvärderar, annars skulle han vara medveten om att, p g a antisemitismen i Östeuropa och den spanska inkquisitionen i Turkiet,²⁰ finns det här i England och i Amerika tusentals och åter tusentals judiska proletärer; och det är precis dessa judiska arbetare som är de värst exploaterade och mest drabbade av fattigdom.²¹

Med stort eftertryck varnade Engels för all flirt med antisemitismen. Han hänvisade inte bara till en specifik socialteoretisk modell för att förklara den fortsatta verkan av de antijudiska fördomarna i det då existerande samhället. Han pekade också på de huvudsakliga offren för de antisemitiska kampanjer som förtryckte judiska arbetare ekonomiskt och politiskt och ville att socialisterna skulle göra kampen mot antisemitismen till sin egen kamp. Trots det bidrog Engels påstående oavsiktligt till illusionen om att genom kapitalismens fortsatta utveckling skulle antisemitismen försvinna så att säga av sig själv.

Engels levde fortfarande när SPD vid Kölnkongressen i oktober 1893 satte upp en särskild punkt på dagordningen angående kampen mot antisemitismen. Huvudtalaren, August Bebel, deklarerade att antisemitismen kom från

missnöjet hos vissa borgerliga skikt som känner sig hotade av den kapitalistiska utvecklingen och delvis är dömda att ruineras av denna, men som genom att missförstå de verkliga orsakerna till sin situation, riktar sin kamp inte mot det kapitalistiska ekonomiska systemet utan mot en av dess aspekter som försvårar deras konkurrenskamp; mot judiska exploatörer ... trots sin reaktionära karaktär och mot sin egen vilja kommer [den antisemitiska rörelsen] att få revolutionära effekter på så sätt att småbourgeoisien och småbönderna som upphetsats av antisemitismen mot de judiska kapitalisterna till slut måste komma till insikt om att deras fiende inte bara är de judiska kapitalisterna utan hela den kapitalistiska klassen och att endast upprättandet av socialismen kan frigöra dem från deras misär.²²

Socialdemokraterna är med andra ord emot antisemitismen men kommer inte att "splittra" sina krafter genom att bekämpa ett fenomen "som står och faller med det borgerliga samhället".²³ Engels hade redan ett år tidigare varit överens med Bebels strävan att motarbeta antisemitismen.²⁴ Bebel, å sin sida, betonade att Engels brev till Ehrenfreund hade styrkt hans ståndpunkt.²⁵ Partikongressen i Köln återspeglade Engels åsikter.

Isolering eller assimilation

Vid sekelskiftet fanns det emellertid ingen allmänt accepterad socialistisk inställning i 'judefrågan'. Karl Kautsky, som vid denna tid var Andra Internationalens främsta teoretiker uttryckte hela livet sympati för judarnas belägenhet. Han fördömde energiskt antisemitismen och var en engagerad förespråkare av assimilation. Den socialistiska rörelsens solidaritet mellan judar och icke-judar låg, som Kautsky påpekade, i de judiska massornas intresse och

²⁰ Engels syftar på Saloniki som då tillhörde det Ottomanska imperiet och där ett viktigt klassplittrat judiskt samhälle existerade.

²¹ Engels, "On Anti-Semitism (From a private letter to Vienna)" *CW*, Vol. 27, s 51 f.

²² *Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Köln a. Rh. vom 22. bis 29. Oktober 1893* (Berlin, 1893), s 223.

²³ *Ibid*

²⁴ Engels, "Letter to Bebel, November 19, 1892" *MEW*, Vol. 38, s 518ff

²⁵ "Bebel to Engels, July 9, 1892" Werner Blumenberg (ed.), *August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels* (Den Haag, 1965), s 562

motsvarade den bästa traditionen i judisk etik. Kautskys val mellan judarnas isolering eller revolutionära assimilering var det grundläggande alternativ som den centraleuropeiska marxismen hade att erbjuda. I sin bok *Rasse und Judentum* (engelsk titel: *Are the Jews a Race?*) anförde han att judisk gruppöverlevnad hur som helst var dödsdömd. I den moderna kapitalismens smältdegel hade judarna inget att förlora på att gå med i den revolutionära rörelsen. Deras religion liksom deras seder och bruk hade blivit förlegade genom kapitalismens utveckling. Liksom redan skett i Västeuropa skulle också de judiska egenheterna försvinna i Ryssland och Polen som relikter från en dödsdömd gettokultur. Kautsky betonade att judisk nationalism var livsfarlig eftersom den bevarade de nedärvda dragen hos en "kast" bestående av urbana finansmän, handelsmän och intellektuella vilka alla var antisemitismens verkliga måltavlor.²⁶

Enligt Kautsky var judisk solidaritet ett dåligt substitut för proletär solidaritet och hade ingen framtid. Det fanns inga fler lediga områden i världen där ett judiskt nationalhem kunde komma till stånd, och Palestina var inget seriöst projekt. Landet var underutvecklat och judarna bara en liten minoritet i förhållande till araberna. Det Judiska Nationalhemmet, drömmen från den nyligen framsprungna sioniströrelsen, skulle inte kunna locka något större antal judar att flytta till Främre Orientens öknar. Dessutom uppfattade Kautsky den sionistiska idén som "en käpp i utvecklingens hjul".²⁷ Sioniströrelsens anspråk på att överskrida klassintressena var en illusion, liksom varje försök att bevara den judiska identiteten. Den skulle stänga in den judiska befolkningen i gettot.

Eduard Bernstein, Kautskys motståndare i debatten kring den marxistiska revolutionsidéns fortsatta relevans för arbetarrörelsen, stödde idén om judisk assimilation i sina yngre dagar. Men uppkomsten av den politiska antisemitismen ledde honom slutligen till att ifrågasätta genomförbarheten av assimilering, att stödja sionismens vänsterflygel och låta sitt namn användas av vissa judiska kulturella organisationer. Hans "revisionistiska" åsikt fick honom att ta den antisemitiska rörelsen på större allvar än de flesta av hans ortodoxa marxistiska samtida. Till skillnad från många andra socialister välkomnade Bernstein uppkomsten av en autentisk jiddischlitteratur, långt ifrån att uppfatta språket som en förvanskad form av medeltidstyska.²⁸

Rosa Luxemburg var den representativa politiska tänkaren för den tyska socialdemokratins radikala vänsterflygel. Hon hade jiddisch som sitt modersmål, men föraktade det. Hon föraktade även sionismen, likaväl som alla andra former av judisk självemancipation.²⁹

Allt självmedvetet 'judiskt' var oacceptabelt i hennes ögon liksom uppfattningen att den socialistiska revolutionen kunde rymmas inom några godtyckliga, etniska, geografiska eller politiska gränser. Den proletära internationalismens vision som före 1914 uttrycktes av europeiska marxister, judiska eller icke-judiska, avvisade varje etnisk eller sociokulturell åtskillnad.

II

SPD och KPD

Första världskriget ledde till en brytning mellan internationalen och den tyska arbetarrörelsen. I Weimarrepubliken blev det socialdemokratiska partiet (SPD) det största partiet fram till juli 1932. Det tycks ha bibehållit de flesta tyska arbetares lojalitet under hela perioden från 1918 till 1933 när nazisterna kom till makten. SPD:s inställning till anti-

²⁶ Karl Kautsky, *Rasse und Judentum* (Stuttgart, 1914), s 51 and 61. English ed.: *Are the Jews a Race?* (Westport, 1972)

²⁷ Kautsky, *Rasse und Judentum*, s 67, 79

²⁸ Se Jack Jacobs, *On Socialists and 'the Jewish Question' After Marx* (New York and London, 1992), s 44-70.

²⁹ *ibid* s 71-85

semitismen påverkade sålunda sättet att tänka hos miljoner arbetare och anhängare av den tyska republiken. Trots dess tendens till klassamarbete med borgerliga krafter höll den tyska socialdemokratin fast vid sin självuppfattning om att utgöra ett marxistiskt parti. SPD fortsatte att se Marx' socialism och antisemitismen som teoretiskt och praktiskt oförenliga. Det ortodoxa marxistiska synsättet, som ålade den kommande socialistiska revolutionen uppgiften att frigöra judarna, försvann emellertid praktiskt taget från partiets tankegångar. Istället insisterade partiets talesmän på lika behandling av judarna inom den existerande statens ramar. Med anmärkningsvärda undantag, så som den preussiska inrikesministern Wolfgang Heine, utsträckte socialdemokraterna sympatin och stödet till de rotlösa *Ostjuden*, östjudarna, som strandsattes i Tyskland efter första världskriget.³⁰ SPD avslöjade regelbundet nazisternas och andra högerpartiers antisemitiska aktiviteter och placerade dem i högst ofördelaktigt ljus.³¹

Tysklands Kommunistiska parti (KPD), som bildades i slutet av 1918, stod i stark motsättning till Weimarrepubliken. Kommunisterna deklarerade också sitt fasta ställningstagande mot antisemitismen. De opponerade sig mot Versaillesfördraget och vad de kallade ”det nationella förslavandet av de tyska trälarna”. Enligt den inställningen gjorde KPD en skarp distinktion mellan den ”proletära nationen” och ”nationalfrämmande kapitalistiska element”. Inom denna strikt manikeiska inställning betraktades kapitalisterna som ”nationell fiende” till det arbetande folket. En klick av internationellt sammanbundna storkapitalister sades ha påtvingat det tyska folket sin vilja: dessa ”bankmagnater”, ”spekulanter”, ”börsspekulanter” och ”profitörer” måste ”utrotas.”³² Terminologin hade faktiskt en strukturell släktskap med den antisemitiska världsbilden. Sommaren 1923 talade kommunistledaren Ruth Fischer (som själv var av judiskt ursprung) på ett studentmöte i Berlin där hon tycktes stödja publikens antisemitism samtidigt som hon försökte vända den mot kapitalismen:

Mina herrar, ni protesterar mot det judiska kapitalet? Vem som än som fördömer det judiska kapitalet, mina herrar, är redan engagerade i klasskampen även om han inte inser det. Ni är emot den judiska kapitalismen och vill eliminera börsspekulanterna. Detta är helt rätt. Trampa ner de judiska kapitalisterna, häng dem från gatlyktorna, krossa dem. Men hur är det med stora [icke-judiska] kapitalister som Stinnes och Klöckner?³³

En bekymrad Clara Zetkin, partiveteranen, varnade den 9:e KPD-kongressen i april 1924:

Partiets 'vänsterflygel', som är i majoritet, förenar broderligt... syndikalister, antiparlamentarister och, sett i ljuset — *horribile dictu* [fruktansvärt att säga, övers anm] – även reformister och på sista tiden fascistiska antisemiter.³⁴

Under partikongressen deklarerade en icke namngiven anhängare av den så kallade högerfalangen, det vill säga den mer realistiska tendensen: ”Det finns ett visst mått av antisemitiskt baksug i partiet.”³⁵

Nazismens ökande inflytande i början av 1930-talet hotade både judarna och arbetarrörelsen. Men även då, trodde Hermann Remmele, en ledande kommunist och självutnämnd expert på nazistpropaganda, felaktigt att Hitlers antisemitism var en bluff, och inte drivkraften i hans ideologi. I sin skrift *Sowjetstern oder Hakenkreuz?* (”Sovjetstjärna eller Hakkors?”) förklarade Remmele att Hitler och hans medbrottslingar skulle göra en stor sak av antisemitismen men i det långa loppet göra överenskommelser med såväl judiska som icke-

³⁰ Se Lothar Elsner, ”Zur Haltung der SPD gegenüber den sogenannten Ostjuden” Mario Kessler (ed.), *Arbeiterbewegung und Antisemitismus: Entwicklungslinien im 20. Jahrhundert* (Bonn, 1993), s 19-28

³¹ Se Donald L. Niewyk, *Socialist, Anti-Semite, and Jew: German Social Democracy Confronts the Problem of Anti-Semitism, 1918-1933* (Baton Rouge, 1971)

³² Se Thomas Khaury, *Antisemitismus von links* (Hamburg, 2002), s 287-288

³³ Rapporterat i SPD:s tidning *Vorwärts*, August 22, 1923

³⁴ *Bericht über die Verhandlungen des IX. Parteitagés der KPD* (7.-10. April 1924), (Berlin, 1924), s 93

³⁵ *Ibid* s 289

judiska kapitalister.³⁶

Året 1933 grusade alla illusioner kring karaktären av nazisternas antisemitism. Det bannlysta kommunistpartiet övergick till att fördöma förföljelsen av judarna i alla dess former. Mer än något annat tyskt parti organiserade KPD ett nätverk av illegala aktiviteter. Kommunistiska motståndskämpar hjälpte sina judiska bröder att överleva eller lämna Nazityskland. De fortsatte med detta under nazisternas och Sovjets samarbete mellan 1939 och 1941.³⁷ Efter kriget blev de tyska kommunisterna den dominerande politiska kraften i det sovjetliknande Östtyskland, dvs den Tyska Demokratiska Republiken (DDR). Kommunisterna absorberade en stor del av före detta SPD-medlemmar i Östtyskland för att bilda SED, det Socialistiska Enhetspartiet.

III

Väst- och Östtyskland

I efterkrigstidens Västtyskland blev det socialdemokratiska partiet en hängiven anhängare av upprättandet av en judisk stat. Det var SPD och det tyska LO som var mest aktiva i att ge politiskt stöd till den israeliska arbetarrörelsen.³⁸ Alldeles efter 1945 delade många östtyska kommunister den inställningen. Den 24 februari 1948 skrev SED:s politbyråmedlem Paul Merker i partiorganet *Neues Deutschland* att ”upprättandet av en judisk stat i en del av Palestina, med dess progressiva idéer och dess arbetarrörelses socialistiska strävanden, skulle inte bli utan konsekvenser för de reaktionära, feodala arabkungarna, prinsarna och muftis [de muslimska rättslärdarna, övers ann].” Merker betonade att Sovjetunionen ”även skulle tillåta *aliyah*, emigration av sovjetiska judar till Palestina. Ledarna för Sovjets judenhet kommer från och med nu ha direkt kontakt med det judiska centrat i Palestina.”³⁹

Det inledande försöket att göra upp med det nazistiska förflutna betonades starkare i den sovjetiska tyska zonen än i de allierades zoner. Den politiska inriktningen skärptes av den tyska arbetarrörelsens tradition. Likt sina föregångare trodde SED att för att bekämpa antisemitismen måste judarna ge upp sin judiska identitet och till fullo delta i den kommunistiska rörelsen. Utifrån denna rörelses förutsättningar borde judarna kämpa för ett klasslöst och rättvist samhälle. Det förutsattes att alla former av antisemitism skulle tyna bort under socialismen. Den skulle inte längre ha någon klassbas.

Sionismen avvisades i alla sina uttryck och detta var anledningen till att Merkers förhoppningar förbyttes i besvikelse. Östtyskland upprättade aldrig diplomatiska förbindelser med staten Israel. Paul Merker som inte var jude uteslöts 1950 ur partiet som påstådd agent för den sionistiska imperialismen. Två år senare fängslades han och dömdes slutligen i en hemlig rättegång. Han hölls fängslad tills sommaren 1956. Judiska kommunister var bland de första offren för de tidiga omgångarna av inre partiutrensningar 1950 och 1951, något som drev fram SED:s stalinisering. Det bör emellertid betonas att det inte var det östtyska partiledarskapet utan Sovjetunionens stalinregim som utsträckte sin antisemitiska politik i slutet av 1940-talet till DDR i en avsevärt mildare form. För Walter Ulbricht stod det klart att det unika med Auschwitz och dess arv utgjorde en speciell omständighet inom Sovjetblocket.⁴⁰

³⁶ Hermann Remmele, *Sowjetstern oder Hakenkreuz?* (Berlin, 1930)

³⁷ Den bästa framställningen i ämnet på engelska är Allan Merson, *Communist Resistance in Nazi Germany* (London, 1985). Ett bra tyskt arbete är Detlev Peukert, *Die KPD im Widerstand* (Wuppertal, 1980)

³⁸ Se Martin W. Kloke, *Israel und die deutsche Linke: Zur Geschichte eines schwierigen Verhältnisses* (Frankfurt-Main, 1990)

³⁹ *Neues Deutschland*, February 24, 1948

⁴⁰ Se exempelvis Jeffrey Herf, ”East German Communists and the Jewish Question: The Case of Paul Merker” *Journal of Contemporary History*, 29 (1994), No. 4, s 627-661; Wolfgang Kiessling, *Partner im "narrenpara-*

Efter Stalins död kunde SED introducera en tolerant politik gentemot det judiska samfundet och det sekulära judiska livet i Östtyskland. Minnet av Förintelsen var utbrett, om än något ensidigt, i hela samhället. Det förväntades att det judiska samfundet skulle foga sig i den officiella politiken som innebar ett avståndstagande från Israel.⁴¹ På 1980-talet ersattes denna toleranta hållning av aktivt stöd till den judiska kulturen och religionsutövningen. Skälet till förändringen står att finna i mer allmänna öppningar gentemot USA, ökat anseende i den allmänna opinion i väst och begränsade men nya fri- och rättigheter som ett resultat av Gorbatjovs förändring av sovjetisk politik. Den utvecklingen skapade större utrymme för avvikande åsikter, även i Östtyskland.

När väl dessa tendenser av relativ öppenhet hade etablerats visade de sig svåra att dra tillbaka. Frågan om politisk frihet blev central under den turbulenta tiden 1989-1990. Det hängde samman med en öppen debatt om den kommunistiska rörelsens historiska missuppfattningar inklusive dess inställning till antisemitismen. Det var först nu som yngre östtyska historiker kunde publicera sin forskning om de ambivalenta dimensionerna i förhållandet mellan den tyska arbetarrörelsen och den politiska antisemitismen.

Lästips

Hal Draper: [Marx och stereotypen om ekonomiska judar](#)

Abraham Leon: [Marxismen och judefrågan](#),

Werner Schmidt: [Om Henrik Bachners Återkomsten och Om den antimarxiska vetenskapens elände](#)

[Till Tidsignal nr 2 \(2005\)](#)

dies": *Der Freundeskreis um Noel Field und Paul Merker* (Berlin, 1994); Mario Kessler, *Die SED und die Juden — zwischen Repression und Toleranz: Politische Entwicklungen bis 1967* (Berlin, 1995), s 85-99.

⁴¹ Se Angelika Timm, Hammer, Zirkel, Davidstern: *Das gestörte Verhältnis der DDR zu Zionismus und Staat Israel* (Bonn, 1997)